

УДК 94(477.74):325.3(=11)“1803/1914”

## **НІМЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ НА ПІВДНІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

*Стаття присвячена висвітленню питання про специфіку формування та розвиток німецьких колоній на Півдні Російської імперії в ХІХ – першій половині ХХ ст. Автор наголошує на тому, що ХІХ ст. стало періодом активної колонізації Причорномор'я та Бессарабії. У статті розкриваються причини, які вплинули на переселення німецьких колоністів у даний регіон.*

**Ключові слова:** колонізація, етнічні німці, колонія, переселенці, Причорномор'я, Бессарабія.

Історія колонізації та освоєння нових земель – одна з важливих та складних проблем історичного процесу. У статті автор здійснює спробу простежити процес формування та становлення німецьких колоній у південноукраїнських землях, що належали Російській імперії. Російський уряд був поставлений перед завданням державного освоєння Півдня України та збільшення землеробського населення у регіоні. Таким чином, проблеми, що розглядаються в даній роботі, мають велике значення для вивчення історії рідного краю.

Об'єктом дослідження є німці, які на початку ХІХ ст. починають активну колонізацію південноукраїнських земель.

Предметом наукового дослідження є міграційні процеси, внаслідок яких на території Причорномор'я та Бессарабії сформувалась ціла низка німецьких колоній.

Завдання: виявити причини та вказати періоди появи німців на Півдні Російської імперії, регіони їх масового розселення, визначити динаміку їхньої чисельності; проаналізувати форми господарської діяльності.

Питання утворення, заселення та розвитку німецьких колоній досліджувалися в роботах багатьох науковців, серед яких – М. А. Шевчук [12], Е.Г.Плеська-Зебольд [8-9], В. Зарічук [5], М. Є. Слабченко [10], О. О. Велицин [2], В. М. Васильчук [1], Н. М. Діанова [3], О. Т. Чумак [11]. Більш комплексно підійшов до вивчення німецьких колоній Я. Штах [14], який наголошував на прогресивній ролі колоністів у розвитку землеробства. Про історію і культуру німців у Криму писав Ю. М. Лаптев [7]. Історією німецьких поселень займається також закордонна дослідниця У. Шмідт [13], яка сама має сімейні корні в Бессарабії.

Для того, щоб зрозуміти причини виникнення німецьких колоній на Півдні Російської імперії необхідно звернутися до другої половини XVIII ст., коли до влади, унаслідок палацового перевороту, прийшла Катерина II, яка була німкою за походженням, дружиною імператора Петра III. Першим сигналом до переселення німців послужив знаменитий маніфест імператриці від 4 грудня 1762 року про дозвіл іноземцям селитися у Росії. Продовженням цієї політики став маніфест 1763 року, в якому докладно і багаторазово намальована картина того життя, задля якого варто проїхати не одну сотню верст. Цей Маніфест дарував великі привілеї всім, хто бажає приїхати до Росії, відкриваючи тим самим широкі можливості для переселенців. Ці привілеї включали в себе гроші на переїзд, свободу віросповідання, звільнення від податків на 30 років (в містах 10-5), внутрішнє самоуправління в колоніях, таможні пільги, звільнення від військової служби, причому ці пільги розповсюджувались і на тих колоністів, які вже народились у Росії.

З приєднанням до Росії південноукраїнських земель, виникла нагальна потреба у їх заселенні та економічному освоєнні. З метою прискорення цих процесів, царський уряд активізував політику іноземної колонізації в регіоні. Щоб привабити переселенців, імператриця 19 квітня 1795 р. видала указ, де були зазначені пільги для іноземних колоністів. Це, зокрема, надання землі, кам'яного житла для тимчасового проживання, кредитів у розмірі 100-150 крб., звільнення на 10 років від сплати податків. Проголошувалася свобода віросповідання, дозволялось будівництво церков тощо [3, с. 56 ].

Царю Олександру I, який зійшов на престол в 1801 році, було запропоновано новий план колонізації південних земель. Цей план передбачав проведення старанного відбору майбутніх іноземних переселенців і надання їм грошової допомоги та значних привілеїв. 20 лютого 1804 року видається Маніфест імператора, у якому передбачалося переселення «виключно хороших землеробів» [12, с. 14], виноградарів, скотоводів, людей, корисних у сільському та міському побуті. Тепер бажаючі переселитися повинні були надати російським закордонним місіям належні свідоцтва та поручительства «у тому, що вони добрі господарі і можуть, кожен з них, вивезти з собою в готівковому капіталі або товарів не менше ніж 300 гульденів» [12, с. 14]. Даний Маніфест зберігав пільги для переселенців, які надавалися ще Катериною II. Переселенцям давали гроші до моменту отримання першого врожаю. Також виділялися кошти на будівництво будинку, придбання скота, створення належних умов для ведення господарства.

Німців, які заселяли південь України традиційно називають причорноморськими німцями. В першу чергу переселенців намагалися оселити біля портових міст – Одеси та Феодосії. Заснування перших колоній в Причорномор'ї відбувалося в три періоди у роки 1803-1806, 1808-1811 і 1814-1825. Перелік колоній, які поступово виникали, надає Н. А. Шевчук у своїй роботі «Німці на півдні України (1803-1917)» [12, с. 13], автор називає такі групи колоній як Гросс-Лібентальська (поблизу Одеси), Цюрихстальська (поблизу Феодосії), Нойзатцька (поблизу Сімферополя), Молочанська (на річці Молочная, північніше Мелітополя), Глюкстальська (на сході Дубоссар), Кучурганська (біля однойменного лиману), Березанська (біля річки Південний Буг), колонії поблизу Маріуполя.

У Новоросії почала стрімко рости кількість іноземних поселень. В Тираспольському повіті в 1804-1810 роках з'явилися такі німецькі поселення: Марієнталь, Великий і Малий Лібенталь, Йозефсталь, Люстдорф, Нейбург, Петерсталь, Францфельд, Глюксталь, Фрейденталь, Старсбург, Зельц, Кандель, Ельзас, Баден, Мангейм, Нейдорф та Бергдорф [5, с. 4].

Надалі німецькі колонії розпростерлися на значній території, охоплюючи великі простори нинішніх Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької та Кримської областей.

Кримський півострів почали заселяти німецькі колоністи у 1804-1805 роках. Тут вони почали засновувати компактні поселення-колонії: в Сімферопольському повіті – Нейзац, Фріденталь і Розенталь, Феодосійському – Цюрихталь, Гейльбрун, Судак і Герценберг. В 1810 році (за іншими джерелами – 1811) у Сімферопольському уїзді німцями була заснована колонія Кроненталь [6, с. 41]. Засновані перші колонії у німецькій історіографії отримали назву «Mutterkolonien».

У вище згаданих правилах поселення у Новоросійському краї, виданих у 1804 році, йшлося про те, що до Росії запрошуються, по-перше, «виключно хороші землероби» і люди, які мали навик до обробітку винограду і розведення шовковичних дерев, а також досвідчені в скотарстві, особливо в утриманні та розведенні порід овець; по-друге, майстрові, корисні у сільському господарстві. На переселення в Росію видавалося 10 копійок дорослої і 5 копійок кожної малолітньої душі в день, «судячи з ціни життєвих припасів». Потім ще після прибуття до Криму до першого врожаю німцям видавали кормові гроші в тому ж розмірі [7, с. 15-16].

Саме переселення в Росію було вигідним для німців, так як по прибуттю в Росію німецькі колоністи були поставлені в особливе становище на відміну від інших переселенців. Німцям дарували пільги в податках і повинності терміном на 10 років. Наступні 10 років з них збирали подати 15-20 копійок з однієї десятини землі. І лише після закінчення 20-річного терміну німецьких колоністів зрівнювали в оплаті податі з місцевими російськими селянами [2, с. 419]. Особливо важливим було звільнення від рекрутської повинності.

Після укладення Бухарестського миру 16 травня 1812 року і переходу Бессарабії у володіння Росії, все північне узбережжя Чорного моря до Прута і гирла Дунаю виявилось під російським пануванням. З 1813 року російський уряд знову почав колонізацію родючих степів Південної Бессарабії. Найзахіднішій провінції – Новоросії знову знадобилися іноземні колоністи.

Першою завербованою групою стали німецькі поселенці з колишніх польських регіонів, які потрапили під прусське панування після другого і третього поділів Польщі (1793 і 1795 г.).

Мета прусської колонізації, як у своїй роботі зазначає Уте Шмідт [13, с. 72], полягає у тому, щоб покращити місцеве сільське господарство і створити зразкові сільгоспприємства. Але політичні катаклізми і військова розруха після краху Пруссії (1806-1807 рр.) змінили положення переселенців у цьому регіоні. Похід на Росію Наполеона (1812 р.), відступ розбитих французів ті їх союзників після пожару Москви, переслідуючи їх по п'ятам російські окупаційні війська, мародерство і свавілля козаків, а також висока орендна плата польським дворянам багато разів піддавали німецьких колоністів до бідноти. У найтяжчому становищі перебували, у найтяжчому становищі перебували шваби, які нещодавно прибули і ще не встигли облаштуватись.

Олександр I, при наступі російських військ у Польщі, помітив гніт непомірних податків, збіднілість, страх і невпевненість у завтрашньому дні цих поселенців і запросив їх у якості колоністів до Бессарабії. «Варшав'янам» таке запрошення здалось позбавленням, тим більше, що там їм обіцяли землю, допомогу з переселенням та права самоуправління, а також, у разі необхідності, право повернення на колишнє місце проживання [13, с. 72].

Причинами масової еміграції стали політичні, економічні і соціальні умови на той період часу у Німеччині. Але особливе значення мали все ж таки релігійні мотиви.

Належність німців до певної релігійної конфесії часто ставала причиною різноманітних санкцій та переслідувань, економічних утисків з боку німецьких держав, де переважали лютеранство або католицизм.

Погане економічне становище німецького населення на історичній батьківщині стало однією з важливих причин для переселення. У Пруссії та інших німецьких державах склалася досить тяжка ситуація для селян: загальне зростання кількості населення, безземелля та малоземелля, повна залежність від

великих землевласників, невідгідність заняття ремеслом, а звідси – неможливість прогнати сім'ю.

Слід зазначити, що у першій половині XIX ст. скарг на іноземних колоністів майже не було. Траплялися лише поодинокі випадки виселення їх за межі країни, як покарання за неблагодійну поведінку.

Так, з Одеси у 1823 р. «внаслідок негідних вчинків» був висланий єдиний колоніст – А. Єрк [10, с. 25]. Припинення іноземної колонізації, на думку М. Слабченка, було пов'язане з причинами економічного характеру. У 1810 р. урядом підраховано, що одна родина колоністів коштувала державі 5 тис. крб.

Проте масове переселення емігрантів тривало аж до 1819 р., доки російський уряд не відмовився від практики широкого запрошення колоністів до південного регіону.

Соціально-економічною основою діяльності німецьких поселенців-колоністів з кінця XVIII ст. стала сприятлива переселенська політика Російської імперії. Історик Володимир Васильчук виділяє наступні позитивні результати цієї політики при Катерині II і Павла I, які вплинули на соціально-економічне життя Російської імперії [1, с. 135]:

- На півдні Російської імперії була створена мережа колоній, жителі яких почали модернізацію окремих методів обробки землі, вдосконалювали сільгоспзнаряддя, налагоджували систему зрошення.

- Завдяки колонізації були економічно укріплені південні кордони держави.

- Вирішувалися завдання щодо введення великих земельних просторів України в господарський оборот.

- Теплий клімат з достатньою кількістю вологи і рівнинна місцевість дозволяли ефективно займатися як землеробством, так і тваринництвом. У Таврійській губернії до середини XIX ст. провідну роль відігравало тваринництво, в Херсонській і Катеринославській - домінувало землеробство.

- Важливим фактором успішного розвитку землеробства були родючі українські чорноземи.

До 1812 року у німецьких та менонітських колоніях вирощували озиму і ярову пшеницю, у невеликій кількості – гречку, горох, квасолю, боби, чечевицю, коноплю, льон. У 1814 році колоністи усіх округів виростили врожай зернових та картоплі, якого вистачило не лише на продовольство і майбутній посів, але і на продаж [8, с. 24]. Протягом 1817-1859 рр. Одеса користувалася правом порто-франко, що у цілому стимулювало торгівлю діяльність. Відомо, що частка південної пшениці у 1822 році складала 96% усього експорту з Росії [4, с. 339].

Поступово в процесі господарювання складалася регіональна спеціалізація територій. Колоністи по-різному забезпечувалися землею. Це залежало і від ставлення до переселенців з боку місцевих поміщиків, і від продуктивності ґрунтів. На початку 1840-х рр. у чотирьох німецьких колоніях Бердянського повіту Таврійської губернії 122 сім'ї володіли спадковими наділами, а 13 були безземельними. У їх користуванні було около 8 600 десятин казенних земель. В середньому сім'я мала 70 десятин. На сім'ю з п'яти осіб припадало голів великої рогатої худоби – 4,5, коней – 2,5, овець – 21,5 [4, с. 241].

Раціональне ведення господарства, вміння знайти вихід з критичної економічної ситуації, наполегливість дозволили поселенцям інтенсифікувати тваринництво, яке вивело німецькі господарства на лідируючі позиції в порівнянні з господарствами місцевих жителів. На ці позиції вплинули і такі переваги колоністів перед місцевим населенням, як широкі права самоврядування, ряд наданих урядом пільг, незалежність від поміщиків. Німці першими в Україні почали розводити тонкорунну породу овець. Багато тонкорунних овець вирощувалися в Катеринославській і Херсонській губерніях. Цьому сприяла можливість безперешкодно переганяти породних тварин із-за кордону. Ще ефективніше було розведення овець в Криму з його кліматом і відмінними гірськими пасовищами [11, с. 139].

Також німецькі переселенці займалися садівництвом. Згідно з планом землеустрою колоній, ділянка під сад надавалася кожній сім'ї та окремо - для створення громадських плантацій – кожному поселенню. У 1841 році в молочанських колоніях Таврійської

губернії нараховувалися 105 397 фруктових, 80 760 шовковиці і 116 787 лісових насаджень [2, с. 126]. У катеринославських колоніях було 155 садів в індивідуальних господарствах і один громадський. З року в рік площа садів збільшувалася, незважаючи на жорсткі правила селекції. Культивування шовковиці, в свою чергу, сприяло розвитку в колоніях шовківництва. Тільки в двох повітах Таврійської губернії в 1846 р було намотано понад 95 пудів шовку [14, с. 153]

Німецьке населення міст Південної України займалося, в основному, підприємництвом, торгівлею, технічною творчістю та ремеслами. У 1803 р. в Одесі було п'ять великих торгових домів: один французький, один італійський, один англійський та два німецьких. А вже в 1805 р. найбагатшими купцями, чиї торгові дома користувалися найбільшим авторитетом, були німці. Серед них Л. Філіберт, В. Вагнер, А. Полнер та І. Вальба [9, с. 66-68]. Дехто вкладав свої капітали у розвиток промисловості. Зокрема, Карл Едвард Фальк у 1844 р. відкрив у Одесі ливарний завод, а Мільнер у 1857 р. – підприємство з виготовлення чавуну. Німці зарекомендували себе як хороші ремісники. Вони були вправними ковалями, столярами, слюсарями, теслярами, булочниками, майстрами з виготовлення ковбас тощо.

Національна самобутність німців зберігалась перш за все у сільській місцевості, де вони проживали відокремлено протягом довгого періоду часу і зберігали свою рідну мову, культуру, традиції, віру та обряди. Звичайно, колоністам було нелегко, особливо в кінці ХІХ ст. після буржуазних реформ Олександра ІІ вони були позбавлені усіх пільг та привілеїв. Проте життя німців у Росії було досить благополучним, німецькі поселення відрізнялись благоустроєм та прискореним розвитком.

Початок ХХ ст. стає часом великих потрясінь, який приніс великі страждання усім народам Росії, у тому числі і німцям. Національне самопочуття погіршилося. Під час Першої світової війни були прийняті так звані ліквідаційні закони, згідно з якими заборонялись німецькі громадські організації, німецька преса, спілкування німецькою мовою, у деяких районах позбавляли майна за національною ознакою. Для німецького населення починається період національної, економічної та політичної катастрофи.



Отже, XIX ст. стає часом активного освоєння німцями півдня Російської імперії. У цей час склалися економічні, політичні, конфесійні та інші передумови до активізації переселенського руху німців. З одного боку, російська влада намагалася за допомогою іноземних колоністів прискорити освоєння нових земель, для чого останнім надавались досить широкі пільги, з іншого боку, були причини, викликані становищем німців на історичній батьківщині: тяжке економічне положення, у якому опинилися ремісники та селяни на початку XIX ст., постійні війни, що потребували високих податків та примусового набору у солдати та призводили до псування врожаю, проблеми міжконфесійних відносин німців – переслідування через належність до певної конфесії та певна свобода віросповідання, забезпечена в колоніях. Німці-колоністи значною мірою сприяли соціально-економічному та культурному розвитку міст і регіону в цілому, вони успішно займалися господарством, зарекомендували себе як хороші ремісники, були вправними ковалями, столярами, слюсарями, теслярами тощо. З 60-х років XIX ст. набувають розповсюдження антинімецькі настрої, а з початком Першої світової війни німецькомовне населення Росії стикається з хвилею національних, політичних та економічних проблем.

*Шевченко В. В.*

## **НЕМЕЦКАЯ КОЛОНИЗАЦИЯ НА ЮГЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

*Статья посвящена изучению вопроса о специфике формирования и развития немецких колоний на юге Российской империи в XIX - первой половине XX в. Автор отмечает, что XIX в. стал периодом активной колонизации Причерноморья и Бессарабии. В статье раскрываются причины, которые повлияли на переселение немецких колонистов в данный регион.*

**Ключевые слова:** колонизация, этнические немцы, колония, переселенцы, Причерноморья, Бессарабия.

## THE GERMAN COLONIZATION IN THE SOUTH OF THE RUSSIAN EMPIRE IN XIX - THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

*This article is devoted to studying of a question of specifics of formation and development of the German colonies in the south of the Russian Empire in XIX - the first half of the 20th century. The author notes that the XIX century became a period of active colonization of the Black Sea and Bessarabia. The article reveals the reasons that influenced the resettlement of German colonists in the region.*

**Key words:** *colonization, Ethnic Germans, colony, immigrants, Black Sea Coast, Bessarabia.*

### *Джерела та література*

1. Васильчук В. Німецький етнос на півдні України / В. М. Васильчук // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – 2009. – № 6 (73). – С. 134-142.
2. Велицын А. А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России / Александр Александрович Велицын. – Санкт-Петербург. Типография «Общественная польза». 1898. – С. 282
3. Діанова Н. М. Формування та розвиток німецьких колоній у містах Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX століття / Наталя Миколаївна Діанова // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 16. – К.: УНІСЕРВ, 2004. – 176 с.
4. Дружинина Е. Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М.: Наука, 1970. – 381 с.
5. Зарічук В. Славетні німці / Валерій Зарічук – Одеса: Друкарський дім, Друк Південь, 2010. – 146 с.
6. Клаус А. А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в

- России. Выпуск I. / Александр Августович Клаус – СПб: Типография В. В. Нусвальта, 1869 – 516 с.
7. Лаптев Ю. Н. Переселение немцев в Крым и основание колоний (XIX в.) // Немцы в Крыму = Deutsche auf der Krim. Очерки истории и культуры. / сост. Ю. Н. Лаптев. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2000. – С. 11-21.
  8. Плесская Э. Г. Немцы Причерноморья / Эльвира Германовна Плесская. – Одесса: Астропринт, 2008. – 136 с.
  9. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы. 1803-1912: научно-популярное издание / Эльвира Германовна Плесская-Зебольд. – Одесса.: Изд. «ТЭС», 1999. – 520 с.
  10. Слабченко М. Є. Колонії України // Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – К., 1925. – Т. 1. – 278 с.
  11. Чумак О. Т. Влияние немецких переселенцев на социально-экономическое развитие Юга Российской империи (1820-1914 гг.) / О. Т. Чумак // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2013. – № 1(1). – С. 137-145
  12. Шевчук Н. А. Немцы на юге Украины (1803-1917) / Николай Андреевич Шевчук // Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона 1803-2003. – Одесса: Астропринт, 2003. – С. 9-54.
  13. Шмидт Уте. Бессарабия. Немецкие колонисты Причерноморья: очерки. – Одесса: Optium, 2015. – 474 с.: ил.
  14. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов / Я. Штах. – М.: Тип. А. И. Мамонтова, 1916. – 266 с.